

SKYDDAD NATUR I SVERIGE FÖRR OCH NU

Av: Fredrik Swahn, jk 93/97

”Område, som finnes böra särskilt skyddas eller vårdas på grund av sin betydelse för kännedomen om landets natur, sin skönhet eller eljest märkliga beskaffenhet eller emedan området är av väsentlig betydelse för allmänhetens friluftsliv, må av länsstyrelsen förklaras som naturreservat.”
(7 § NVL)

Citatet är hämtat från naturvårdslagens sjunde paragraf. Men hur länge har man enligt lagen kunnat skydda områden ”av märklig beskaffenhet” i naturreservat? Vad är det som bestämmer om ett område skall bli naturreservat eller naturvårdsområde och vilken skyddstyp kom först? Hur har arealen i skyddade områden utvecklats under 1900-talet och vilken nationalpark är äldst?

Dessa och många fler frågor skall jag svara på i denna essä som behandlar Sveriges skyddade natur. Viss historik och historiska data kommer att presenteras men även en del regler om och inblick i dagens naturvård redovisas.

Historisk överblick

I begynnelsen...

Världens första *nationalpark*, Yellowstone, bildades i USA år 1872. På grund av denna händelse betraktas ibland 1872 som naturskyddstankens födelseår. Då den växande industrin inte längre kunde handskas med naturens tillgångar tillräckligt varsamt, hotades stora naturområden av exploatering. De 19 män som ingick i den vetenskapliga expeditionen till Yellowstone-området år 1870 var väl medvetna om detta faktum och ifrågasatte om det verkligen var nödvändigt att exploatera det storslagna prärieområdet vid Klippiga bergen med sitt rika, vilda djurliv. Det var det inte! Efter det amerikanska startskottet dröjde det nästan fyrtio år innan det hände något på denna sidan Atlanten, och Sverige var det första landet som gick till handling i nationalparksfrågan.

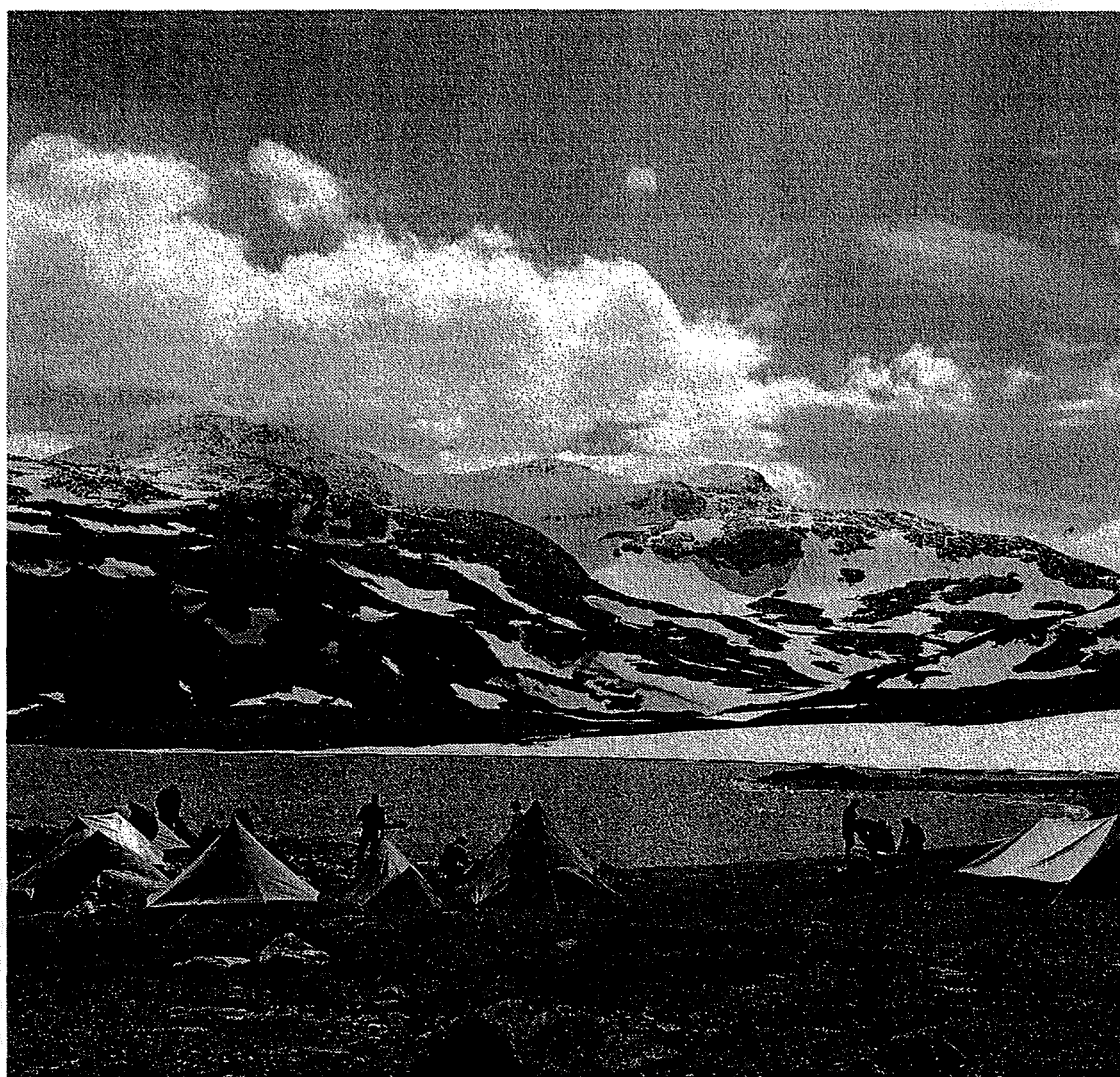
Även i Sverige hade man i slutet av 1800-talet uppmärksammat industrialiseringen och det moderna jord- och skogsbruket som ett växande hot mot naturen. År 1880 publicerade polarforskaren A E Nordenskjöld ”Förslag till inrättande av Riksparker i de nordiska länderna”. Han konstaterade att fosterlandet höll på att förlora sin ursprungliga karaktär och föreslog bevarande av åtminstone brottstycken genuin svensk natur. Förslaget avsåg uttryckligen områden utan ekonomiskt intresse! Hans förslag vann dock inget större gehör.

Naturskyddslag

Det kom istället att bli den framväxande turismen bland välbärgade borgare som började att driva fram insikten om värdet av att skydda natur. Turisterna ville uppleva vildmarken och flockades kring dånande vattenfall och storslagna fjällscenerier. Genombrottet för naturvårdsrörelsen i Sverige kom 1904 då den tyske professorn Hugo Conwentz åkte runt i landet och höll föredrag om ”faror som hota det naturliga landskapet ... och förslag till skydd” samt förespråkade en speciell lag för att skydda

enstaka föremål i naturen och större eller mindre områden. Sålunda antogs Sveriges första naturskyddslag år 1909, vilken innebar att man kunde freda *naturminnesmärken*, t ex gamla ekar och flyttblock, samt att man kunde skydda stora områden i nationalparker.

Då man skulle föreslå lämpliga områden för nationalparker var det inte så konstigt att uppmärksamheten i första hand riktades mot några ganska godtyckligt utvalda områden, huvudsakligen i Lapplands fjälltrakter. Det var de storskaliga dramatiska dragen i landskapet man ville skydda, samtidigt som de ekonomiska avstegen för att avsätta dessa områden var små. I motiveringen till avsättandet av den första nationalparken betonades att områdets förnämsta dragningskraft, dess ostörda natur, skulle bevaras. Nationalparken sågs som ett fosterländskt åskådningsmaterial som skulle locka till sig skaror av besökare. Redan då insåg man vilka ekonomiska turistintressen som låg i ett stort orört område i fjällen.

Padjelanta nationalpark är landets största och inrättades 1963. Tältläger vid Sårjäsjaure.
(Ur Naturvårdsverket 1986.)

Sveriges första nationalparker

1910, året efter det att naturskyddslagen hade trätt i kraft, inrättades de nio första nationalparkerna i Sverige: Abisko, Stora Sjöfallet, Sarek, Pieljekaise, Sonfjället,

Hamra, Garphyttan, Ängsö och en mindre del av Gotska Sandön. Dessa var också de första nationalparkerna i Europa. Av de nio första nationalparkerna låg fyra utanför fjällområdet, men dessa tillsammans utgjorde endast en areal på ca 580 ha, vilket motsvarade ungefär 0,3 % av den då största nationalparken, Sarek (197 000 ha). Kungliga Vetenskapsakademins Naturskyddskommitté utsågs att förvalta nationalparkerna samt att föra "riksregister" över naturminnesmärken. Den första fridlysningen av ett naturminnesmärke, år 1910, var en växtplats för mistel i Uppsala län.

I samband med 1909 års naturskyddslagstiftning fick dåvarande Kungliga Domänstyrelsen tillstånd av statsmakterna att skydda områden på statens mark. År 1915 avsattes det första *domänreservatet* "Bölets ängar" - mest känt som en fin växtplats för guckuskon - på kronoparken Granvik i Tiveden. Syftet med avsättandet av domänreservaten varierade från fall till fall och ofta var det enskilda kronojägare som ville lämna något bestående efter sig. Just detta faktum har bidragit till en stor variation och mångfald bland domänreservaten. Bakom många av dagens domänreservat ligger rent skogsvetenskapliga eller historiska intressen. Domänreservaten hade legalt sett inget annat skydd än det Domänstyrelsen beslutade om. I praktiken har dock domänreservaten fungerat lika bra som våra sentida *naturreservat*. Ett flertal domänreservat har på senare tid omvandlats till naturreservat och även några nationalparker har sitt ursprung där i.

Ökade krav på naturvård

Det visade sig ganska snart att 1909 års lag var alltför ofullständig för att kunna hävda naturskyddsintressena mot den allt snabbare exploateringen av vårt lands naturtillgångar. Mycket tidigt gavs också uttryck för behovet av social naturvård.

*"Hvarje plats, där människor trängas ihop, har ett
lifsintresse i att bevara åt sig ett rymligt stycke
vildmark till hälsa för de slitna nerverna, de bleka
kinderna, de dammfyllda lungorna och till fria
strövtåg för stadskvarterens burfåglar."*

(C A M Lindman, 1913 i tidsskriften "Sveriges
Natur")

Under 1930- och 40-talen betonades de sociala naturvårdsaspekterna mer och mer. Dessa förhållanden ledde till att Sveriges andra naturskyddslag trädde i kraft 1952. De sedan 1909 gällande reglerna om nationalparker och naturminnesmärken kompletterades bl a med bestämmelser till skydd för landskapsbilden och mot nedskräpning. Efter tillkomsten av den nya naturskyddslagen kunde man även av rekreativa skäl och med markägarens godkännande inrätta s k *naturparker* - "område, som på grund av sin egen eller omgivningens beskaffenhet är av väsentlig betydelse för befolkningens umgänge med naturen". Vaga bestämmelser och avsaknad av en central naturvårdsmyndighet bidrog till att bara åtta stycken naturparker tillkom, t ex Hallands Väderö.

Från år 1953 överfördes förvaltningen av nationalparkerna på Domänverket, men först år 1963 förlorade Kungliga Vetenskapsakademien det direkta ansvaret på naturskyddsområdet.

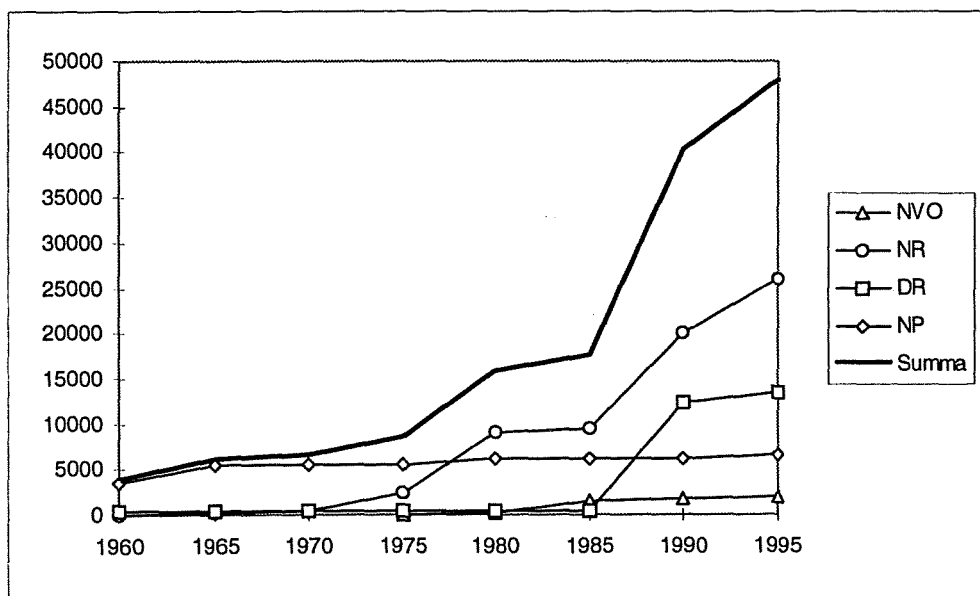
Naturvårdslag

Under slutet av 1950-talet blev kraven på en genomgripande revidering av naturskyddslagstiftningen och på en särskild statlig naturskyddsmyndighet allt starkare. En naturvårdsutredning tillsattes och mot bakgrund av utredningens betänkande "Naturen och samhället" som kom ut 1962, instiftades år 1963 Statens Naturvårdsnämnd och år 1964 trädde naturvårdslagen i kraft. För naturvården i stort innebar naturvårdslagen avsevärda förbättringar. Nya paragrafer angående avsättande av naturreservat skrevs in i lagen. Med naturreservaten ökade möjligheterna att skydda värdefull natur och naturreservaten blev en gemensam skyddsform för både friluftslivets och vetenskapens intressen. Naturparkerna, som hade instiftats under 1952 års lag, avskaffades nu och de flesta överfördes istället till naturreservat. 1964 års naturvårdslag, som ännu gäller, har vid flera tillfällen ändrats högst väsentligt.

År 1967 bildades Statens Naturvårdsverk genom sammanslagning av bl a Statens Naturvårdsnämnd, Statens Luftfartsnämnd och Statens Vatteninspektion. Denna nya centrala myndighet fick fler uppgifter inom övergripande delar av miljövården och ett större ansvar för naturvården.

Nya skyddsformer

En ny skyddsform infördes i naturvårdslagen år 1974. "Där särskilda åtgärder behövs för att skydda eller vårda naturmiljön" kunde man avsätta *naturvårdsområden*. Bestämmelserna kom under de första åren inte att användas i någon nämnvärd omfattning. År 1982 infördes dock en ändring i naturvårdslagen som innebar att naturvårdsområde ska användas i första hand, framför naturreservat. Endast om "pågående markanvändning avsevärt försvåras" ska området avsättas som naturreservat.

Översiktlig bild över utvecklingen av landets totala naturskyddade areal i 100-tals ha (km²) 1960-1995, fördelad på olika skyddsformer. NVO=naturvårdsområde, NR=naturreservat, DR=domänreservat, NP=nationalpark.

Källor: Kardell (1990), Tonell (1984), Skogsstyrelsen och AssiDomän - internet.

Nationalparkerna berördes år 1976 av en förändring då Naturvårdsverket övertog förvaltningsansvaret från Domänverket. Det praktiska förvaltningsarbetet utförs emellertid fortfarande i de flesta parker av AssiDomän (f d Domänverket).

Senast i raden av nya skyddsformer är *biotopskyddet* som infördes i naturvårdslagen år 1991. Bakgrunden till detta var tanken att natur- och kulturlandskapet är en nationell tillgång som skall skyddas och vårdas, samt att den biologiska mångfalden och variationen i landskapet skall bevaras. Detta speglar tydligt de trender som under 90-talet har börjat göra sig gällande angående artbevarande och biologisk mångfald.

Naturskydd blir naturvård

Då man vid seklets början tog de första stapplande stegen mot en modern naturvård hade man inte lika mycket kunskap som dagens naturvårdare. Detta illustreras väl i exemplet från Ängsö nationalpark som avsattes år 1910. Den lilla idyllen Ängsö i Stockholms norra skärgård skulle sparas åt eftervärlden för dess lövängar och rika blomsterprakt. Naturligtvis kördes torparen och hans kor bort; ön skulle blomma ännu vackrare utan människans påverkan! Under 20- och 30-talet upptäckte man att odlingslandskapet höll på att förlora sin ursprungliga prägel. En kraftig igenväxning hade kommit igång och sly och gran invaderade de gamla slätterängarna. Mycket sly kom att breda ut sig och kväva den forna blomsterprakten innan en ny generation naturvårdare lärt sig av misstagen. Man insåg att ett passivt naturskydd inte alltid var ändamålsenligt. Kulturpräglad natur som den på Ängsö kräver kontinuerlig vård om den skall kunna bevaras.

Detta var början till den förändring som skulle få naturskyddslagen att byta namn till naturvårdslagen. Men först på 1960-talet ersattes begreppet naturskydd av naturvård, som säger mer om verksamhetens egentliga inriktning och innehåll. 60-talet kom att bli ett viktigt decennium för naturvården. 1964 års naturvårdslag med de nya naturreservatsparagraferna innebar avsevärda förbättringar och ökade möjligheterna att skydda värdefull natur. Naturvårdsarbetet tog nu fart och den statliga verksamheten organiserades vid bildandet av Statens Naturvårdsnämnd, samtidigt som Länsstyrelserna fick egna naturvårdsenheter.

Utvecklingen på naturvårdsområdet har sedan 60-talet fortsatt, men först i slutet av 80-talet tog den riktigt fart igen. Detta har bl a resulterat i Naturvårdsverkets nationalparksplan år 1989 och införandet av biotopskydd i naturvårdslagen år 1991. Vidare har uttryck som biologisk mångfald och uthålligt resursutnyttjande blivit något av en modetrend, vilket inte minst har märkts i skogsbrukssammanhang. Numera lyder första paragrafen i skogsvårdslagen enligt följande: "*Skogen är en nationell tillgång som skall skötas så att den uthålligt ger en god avkastning samtidigt som den biologiska mångfalden behålls.*", och den nya skogspolitiken som beslutades av riksdagen 1993 kännetecknas av två jämförbara mål - produktionsmålet och miljömålet.

Nuvarande skyddsformer

Nedan följer en presentation av de olika nu gällande naturskyddsformerna i Sverige, enligt naturskyddslagen (undantag domänreservat). Skydd i form av naturminne, naturvårdsområde och naturreservat beslutas av Länsstyrelsen eller av Länsstyrelsen delegerad myndighet, t ex kommun eller Skogsvårdsstyrelse. Beslut om att avsätta nationalpark fattas av riksdag och regering.

Biotopskydd

I naturvårdslagen står det: *"Arbetsföretag som kan skada naturmiljön får inte utföras inom sådana mindre mark- eller vattenområden (biotoper) som utgör livsmiljö för utrotningshotade djur- eller växtarter eller som annars är särskilt skyddsvärda."* (21 § NVL). Många djur och växter påverkas av förändringar i natur- och kulturlandskapet. Både jord- och skogsbruket har i hög grad medfört att flera arter är hotade. För att skydda dessa hotade växter och djur har man försökt knyta dem till speciella skyddade biotoper som innehåller lämpliga miljöer för deras fortsatta överlevnad. Biotoperna är ofta sådana som har marginaliserats i det moderna jord- och skogsbrukets framfart. Det finns en mängd exempel på biotoper som omfattas av detta skydd. Här nämns ett urval.

På jordbruksmark: alléer, stenmurar, åkerholmar, källor med omgivande våtmark, naturliga ängar samt rasbranter.

I skogsmark: brandfält, lövbrännor, äldre naturskogsartade lövbestånd, ravinskogor, örtrika bäckdrag, rikkärr, källor med omgivande våtmark samt myrholmar.

Länsstyrelsen beslutar om biotoper på jordbruksmark och Skogsvårdsstyrelsen om biotoper i skogsmark. Biotopskyddet omfattar mindre mark- eller vattenområden som ej bör vara större än vad som är nödvändigt för att tillgodose biotopens skyddsbehov, i enstaka fall upp till fem hektar. Ersättning kan utgå till markägaren om pågående markanvändning avsevärt försvåras. Myndigheterna kan även besluta om vårdåtgärder i en skyddad biotop. Om markägaren själv utför vårdarbetet kan man få ersättning för detta.

Naturminne

Naturminnen kallades före 1964 års naturvårdslag för naturminnesmärke. Som naturminne kan man fridlysa ett mindre område eller ett naturföremål *"som finnes böra särskilt skyddas eller vårdas på grund av sin betydelse för kännedomen om landets natur, sin skönhet eller eljest märkliga beskaffenhet"* (13 § NVL). Områdena är oftast mindre än 1 ha och över 90 % av landets naturminnen är träd eller grupper av träd, mestadels ekar. Sveriges kanske mest välkända naturminne är Kvilleken, vilken förmodligen även är landets äldsta levande träd; över 900 år gammal! Andra exempel på naturminnen är sjöar, häcknings- och rastplatser för fåglar, urskogspartier, myrar, öar, utsiktspunkter, jätteträd, suptallar, raukar, grottor och lövängar. Naturminnesbestämmelserna används idag i mycket begränsad omfattning då man hellre avsätter naturreservat eller naturvårdsområden. En del naturminnen med vetenskapligt värde eller av betydelse för landskapsbilden har även överförts till dessa andra skyddstyper.

Kvilleken fridlystes år 1928. Omkretsen i bröst höjd är idag drygt 13 meter.
(Ur: Tonell 1984.)

Naturvårdsområde

Naturvårdsområde kan bildas i ett område *"inom vilket särskilda åtgärder behövs för att skydda eller vårda naturmiljön men som med hänsyn till den begränsade omfattningen av åtgärderna eller andra omständigheter inte lämpligen bör avsättas till naturreservat"* (19 § NVL). Mycket vida skyddsmotiv kan således ligga bakom ett avsättande som naturvårdsområde. I början tillkom de dock oftast för att de utnyttjades av ett stort antal människor och innefattar således främst områden för friluftsliv runt tätorter. Några ersättningsbestämmelser finns inte kopplade till naturvårdsområden, varför bildandet av dylika inte får innebära några inskränkningar i markägarens "pågående markanvändning". Inskränkningar kräver bildande av naturreservat och ersättningsanspråk.

Naturreservat

Som man kan läsa i inledningen av denna essä kan naturreservat bildas av såväl kulturellt-vetenskapliga ("på grund av sin betydelse för kännedomen om landets natur, skönhet eller eljest märkliga beskaffenhet") som sociala ("av väsentlig betydelse för allmänhetens friluftsliv") skäl. Naturvårdarna har upptäckt att ordet "reservat" istället för "park" låter mindre lockande ur turistsynpunkt, vilket är bra för den vetenskapliga naturvården. Mycket skiftande skyddsmotiv kan ligga bakom bildandet av naturreservat och skyddsgraden är mycket varierande. I kulturpåverkade eller friluftsbetonade reservat kan omfattande skötselåtgärder bli aktuella. Även i andra typer av naturreservat tillåts olika grad av skogsbruksåtgärder.

Marken för naturreservat behöver inte vara statlig och markägaren behöver inte ens samtycka till avsättandet. Om "pågående markanvändning avsevärt försvåras", har

dock markägaren rätt till ersättning. Från och med 1982 finns en viktig inskränkning. I lagtexten slås fast att Länsstyrelsen inte får avsätta ett område som naturreservat om man kan nå samma syften genom att förklara området som naturvårdsområde (7 § NVL). Denna ändring innebär att naturreservat endast ska avsättas där utnyttjande av marken för rekreation, vetenskap och kultur inte kan kombineras med pågående markanvändning.

Domänreservat

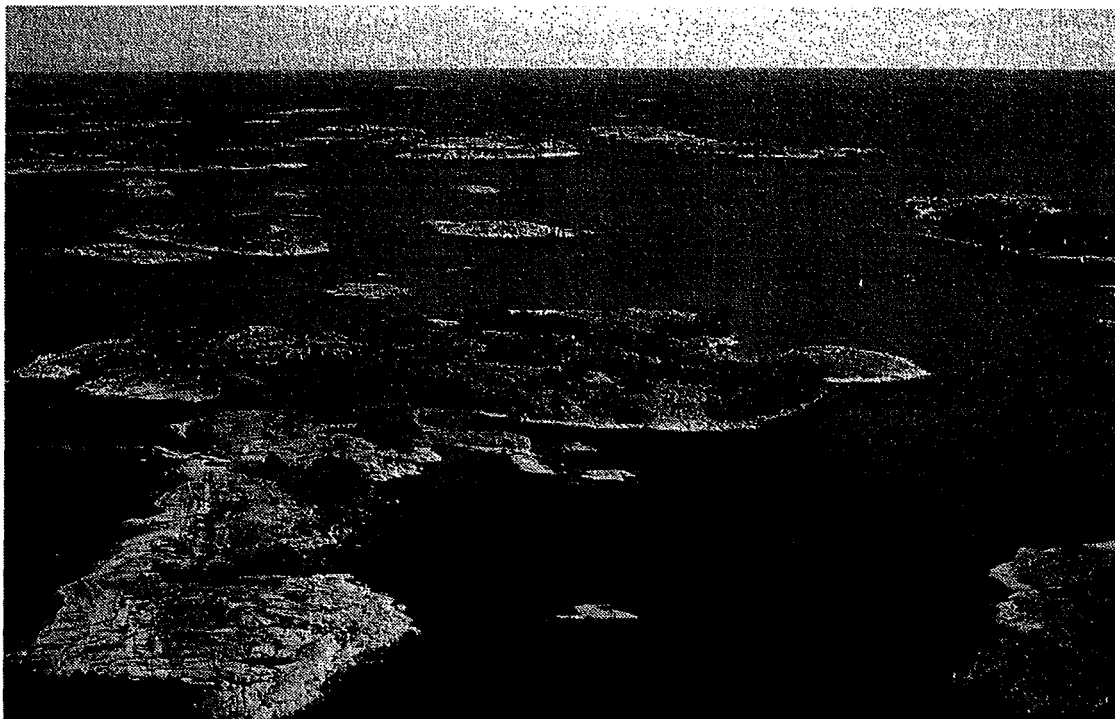
Område som är avsatt av Domänverket (numer AssiDomän) i syfte att bevara intressanta miljöer kallas för domänreservat. Domänreservaten saknar allmänrättsligt bindande skydd med stöd av lagstiftning. AssiDomän kan alltså själv upphäva ett domänreservat. Detta är dock mycket ovanligt, annat än vid överföring till annan skyddsform. De domänreservat som avsattes i det fjällnära området under senare hälften av 1980-talet får dock inte tas i anspråk för skogsbruk annat än efter regeringens medgivande. Tiveden är ett exempel på en nationalpark som har sitt ursprung i domänreservat, närmare bestämt tre stycken som nu utgör parkens kärna. Ett antal domänreservat ombildades vid årsskiftet 96/97 till naturreservat, denna ändring framgår dock ej i nedanstående statistik.

Nationalpark

Avsättande av en nationalpark ska ske för att bevara ett *"större sammanhängande område av viss landskapstyp i dess naturliga tillstånd eller i väsentligen oförändrat skick"* (4 § NVL). Nationalparker kan bara inrättas på statlig mark och för att säkerställa mark kan staten tillgripa tvångsinlösen (expropriering). Nationalparkerna har det starkaste skyddet och reglerna är förhållandevis lika mellan olika parker. Skydd som nationalpark ges bara områden med mycket höga naturkvaliteter som det upplevs som en riksangelägenhet att bevara. De skall vara exempel på landets finaste natur och i första hand bör de omfatta landskap med storslagna scenerier och orörda ekosystem. Även unika, särpräglade och natursköna miljöer hör hemma som nationalparker.

Det finns också en internationell definition på begreppet nationalpark. Enligt denna måste en nationalparks areal vara minst 1000 ha, ett krav som några av våra nationalparker ej uppfyller. Öar kan dock vara mindre. Ett annat kriterium är givetvis att naturexploatering inte får förekomma i en park. I de fall ett kulturandskap blivit nationalparksskyddat accepteras däremot att det utnyttjas traditionsenligt, t ex genom jordbruk.

På senare år har man uppmärksammat nationalparkernas ojämna fördelning och att flera viktiga landskapstyper inte finns representerade. År 1987 låg 98 % av nationalparksarealen i Lappland, företrädesvis i fjällen. På grund av detta utformade Naturvårdsverket år 1989 en långsiktig nationalparksplan för att bygga ut antalet nationalparker till ett för vårt land representativt urval av särskilt skyddsvärda naturområden. Tjugo områden föreslogs som nya nationalparker. Sedan planen presenterades har fem nya nationalparker inrättats. Den senaste, Tresticklan i Dals-Eds kommun i Älvsborgs län, inrättades i juni 1996 och kallades i Naturvårdsverkets pressmeddelande för "Martallarnas rike i väglöst land".

Bullerö-Bytta i Stockholms södra ytterskärgård är föreslaget till ny nationalpark i Naturvårdsverkets nationalparksplan. Skärgårdar är ur ett europeiskt perspektiv specifika för Norden. (Ur: Naturvårdsverket 1989.)

Den skyddade skogens omfattning

Dagens skyddsformer och dess omfattning.

Skyddstyp	Antal	Areal [ha]	Skyddstypens instiftningsår
Naturminne	1431	700	1909
Naturvårdsområde	114	200 000	1974
Naturreservat	1563	2 600 000	1964
Domänreservat	734*	1 345 000*	1909
Nationalpark	25	650 000	1909

* Här ingår 84 stycken fjällnära domänreservat på tillsammans 1,3 miljoner hektar som nu håller på att ombildas till naturreservat. Källa: Skogsstyrelsens och AssiDomäns hemsidor på Internet

Då siffrorna över den skyddade arealen studeras bör man ha i åtanke att långt ifrån all skog inom de skyddade områdena naturreservat och naturvårdsområden åtnjuter fullständigt skydd mot skogsbruk. I naturvårdsområdena får pågående markanvändning ej avsevärt försvåras och inom naturreservaten varierar skyddet av skogen mellan totalt skydd och där skogen sköts helt utan restriktioner.

I skriften "Skyddad skog i Sverige" (Kardell, Ekstrand 1990) har författarna sammanställt befintlig statistik över hur stora arealer produktiv skogsmark som finns inom nationalparker, naturreservat och domänreservat. Som exempel kan nämnas att av naturreservatens totala yta år 1990 bestod ca 21 % av produktiv skogsmark (390 000 ha av totalt 1 800 000 ha). I rapporten uppmärksammar man även den sneda fördelning av skyddad skog som förelåg (och fortfarande föreligger) mellan framför allt fjällskog och övrig skog och åskådliggör detta med en mängd belysande räkneexempel.

Källor och litteratur

Källor

Skogsstyrelsens hemsida på Internet, 1997 04 03. <http://www.svo.se/fakta/stat/ska/51a.htm> & 51b.htm
AssiDomäns hemsida på Internet, 1997 04 12. <http://www.assidoman.se/natur/reserva.htm>

Litteratur

- Bollvik, R., Larsson, E. 1971. Vi och vår natur - natur- och miljövård i Sverige. - LTs förlag, Stockholm.
- Hedberg, B. 1987. Naturskydd i Sverige - Känn ditt land. - Svenska Turistföreningen, Solna.
- Kardell, L., Ekstrand, A. 1990. Skyddad skog i Sverige. 1. Areal och virkesförråd inom nationalparker, naturreservat och domänreservat. - Sveriges Lantbruksuniversitet, institutionen för skoglig landskapsvård, rapport 44.
- Naturvårdsverket 1986. Sveriges nationalparker. - Naturvårdsverket Förlag, Solna.
- Naturvårdsverket 1989. Nationalparksplan för Sverige. - Naturvårdsverket Förlag, Solna.
- Naturvårdsverket 1991. Naturvårdsplan för Sverige - En strategi för säkerställandearbetet. - NVV Info, Solna.
- Skogsstyrelsen 1994. Biotopskydd - 21 § naturvårdslagen. - Skogsstyrelsens förlag, Jönköping.
- Tonell, P-E. 1984. Svensk allmän naturvård. - Dialogos, Lund.

Framsidedebilden: Klapperstensfält i Skuleskogens nationalpark.

Foto: Fredrik Swahn